

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА XVII СТ. НА РАННЬОМУ ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ВІД ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО МОДЕРНОГО: РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРЯ ФЕДОРА ОЛЕКСІЙОВИЧА

Олена ЦИГУЛЬСЬКА (Кіровоград)

Автор спробував доторкнутися до палітри перетворень царя Федора, відкинувши традиційні погляди на його правління, об'єктивно зваживши всі аспекти діяльності государя, можливо, найбільш замовчуваного з династії Романових.

The author of the article tries to introduce the variety of changes put forward by Fedor, a tzar of Russia. She has avaded the traditional point of view on his reigning and analysed critically all aspects of the activities of the tzar, who is most prominent of the Romanov dynasty.

У сучасній російській історіографії загально визнаною є думка, що модернізація Росії розпочалася за Петра I. Для того, щоб зобразити Петра I в усіх його перетвореннях справді «першим», потрібно було віддати забуттю дії попередників, оголосити про штучний «розрив часів». Надмірна канонізація російською історичною наукою епохи Петра I, оголошення її часом справжнього Модерна призвели до повного замовчування державних діячів XVII століття.

Одним з ініціаторів і натхненників великих перетворень у Московській державі XVII ст. був цар Федір Олексійович (1676–1682), можливо, найбільш замовчуваний цар з династії Романових. Реформаторська діяльність Федора Олексійовича цікава також з погляду оцінки ролі видатних, харизматичних правителів у глобальних перетвореннях на теренах таких величезних країн, як Московщина. Оскільки до цієї країни в ті часи входила значна частина українських земель (Лівобережна Україна), то зовнішня і внутрішня політика государя Федора Олексійовича безпосередньо торкалася ситуації в Україні. Не слід забувати, що в цей час тривала поступова інкорпорація українських земель до складу східного сусіда. І тому ці реформи, що надали Московській державі деяких європейських рис, безперечно, актуальні для нас в контексті впливу їх на українське суспільство та стосунки з Москвою.

На особливу увагу ця тема, крім усього іншого, заслуговує з огляду на те, що вона є практично невивченою. Джерела, що стосуються періоду правління Федора Олексійовича, досить рідкісні. Найбільш цінними доступними джерелами з теми є Беляєвський літописець, а також «Созерцание краткое» Сімеона Медведєва, вміщені в книзі «Росія за царевни Софії та Петра I». Беляєвський літописець вийшов друком уперше в 1990 р. Він, що «писався до середини 1690-х рр. й охоплює своїми розповідями час з 1631 до 1696 рр., презентує у книзі російське літописання, яке переживало наприкінці XVII століття новий розквіт» [1, 5]. Велику цінність становить «Созерцание краткое» видатного російського просвітителя, поета, історика і публіциста Сімеона Агафонніковича Медведєва, яке характеризує процес зародження в країні монографічної історіографії, перші кроки науково-історичної публіцистики. Медведєв (в монашестві Сільвестр) був сучасником і радником царя Федора. Це надає головному історичному твору Медведєва, у якому яскраво висвітлено реформи царя Федора, безсумнівної ваги.

Дуже мало інформації про діяльність Федора Олексійовича міститься в монографічних дослідженнях. Персонально йому не присвячено жодної праці. Реформи Федора або замовчують, або приписують їх іншим діячам: В.В. Голіцину, Петру I тощо. Зазвичай, Федора Олексійовича згадують лише тоді, коли йдеться про скасування місництва (1682 р.). Парадоксально, але якби він зробив тільки це одне, то і в такому разі вдячна пам'ять нащадків була б йому гарантована.

Однак, усе ж таки знаходяться історики, які наважуються відчайдушно виходити на «заміновані» мовчанкою поля історії. Один з них російський історик А.П. Богданов відверто

пише: «Події часів царя Федора особливо вперто замовчувалися пропетровською історичною літературою, оскільки його правління було справжнім часом реформ. Загальний подвірний перепис і реформа податкообкладання, яка не збільшила, як звичайно, але полегшила податковий тягар; утвердження Привілею (основних принципів) Московської академії як автономного й впливового в державі розсадника «вільних мудростей»; указ про запровадження європейського одягу для дворян і службовців; розквіт архітектури і розгортання широкомасштабного кам'яного будівництва в містах; розвиток казенних і приватних заводів і мануфактур; досягнення в живопису й музичному мистецтві, – сучасникам було за що хвалити царя Федора – учня Сімеона Полоцького, який дозволив своєму вчителю заснувати першу в Росії друкарню без церковної цензури» [1, 12].

Для того, щоб скласти портрет государя-реформатора, слід звернутися до деяких моментів біографії Федора Олексійовича. Він народився 30 травня 1661 р. в Москві в сім'ї царя Олексія Михайловича й цариці Марії Іллівни Милославської. Здобув чудову освіту, його вчителем, як нам уже відомо, був сам Сімеон Полоцький – видатний просвітник, драматург і педагог. Федір знав, крім рідної, польську, латинську й грецьку мови, складав вірші й був помічником Сімеона Полоцького в перекладі віршами двох псалмів Псалтиря. Сучасники відзначали, що Федір полюбляв науки, особливо математичні.

1675 року цар Олексій Михайлович проголосив царевича Федора своїм спадкоємцем. Рік потому помер цар Олексій Михайлович, і на царство вступив Федір Олексійович. У Беляєвському літописці ця подія зображується так: «У рік 1676 січня в 30 день государ цар і великий князь Олексій Михайлович всея Великої і Малої і Білої Росії самодержець, залишивши царство земне, переселився у вічні обітелі, царювавши 32 роки. Того ж року воцарився син його, благовірний царевич Федір Олексійович. Вінчаний був царем і государем у соборній церкві святійшим патріархом Іоакимом. І був цей государ лагідний, у справах розсудливий, премудрістю і розумом подібний до Соломона» [2, 39].

Федір був одружений двічі, однак нащадків не мав.

Усвідомити корінь реформаторських ідей царя Федора Олексійовича допоможе характеристика, дана государю Олексію Михайловичу В.О. Ключевським: «...Цар Олексій чимало допоміг успіху перетворювального руху...Він не дав керівних ідей для реформи, але допоміг виступити першим реформаторам з їхніми ідеями, дав їм можливість відчувати себе вільно, виявити свої сили й відкрив їм доволі просторий шлях для діяльності: не дав ні плану, ні напрямку перетворенням, але створив *перетворювальний настрій*» (курсив мій. – О.Ц.) [3, 309–310]. Кожній глибокодумній людині зрозуміло, що означає «перетворювальний настрій». Це та аура, у якій можуть народитися й діяти реформатори. І чому вважати реформатором лише одного сина Олексія Михайловича – Петра Олексійовича? На мій погляд, **цей настрій** поширився, передусім, на старшого сина Олексія Михайловича – Федора Олексійовича.

На долю правління Федора Олексійовича припав період жорстокої боротьби в царській сім'ї між прихильниками обох дружин Олексія Михайловича – ще живої тоді Наталії Кирилівни Нарішкіної та родичами першої дружини Марії Іллівни Милославської. Характерною рисою правління Федора Олексійовича було те, що він помічав у своєму оточенні ділових розумних людей і наближав їх до себе – боярина Артамона Матвеева, постільничого Язикова, стольника А.Т. Лихачова, князя Василя Голіцина. Це були освічені, здібні й сумлінні помічники государя. Саме на них він спирався під час проведення перетворень. С.Ф. Платонов так характеризує одного з них: «Особа князя В.В. Голіцина – одна із надзвичайних осіб XVII ст. Іноземці, які знали його, говорять про нього з величезним співчуттям як про найосвіченішу і гуманну людину. Справді, Голіцин був дуже освіченою людиною, дотримувався в усіх дрібницях життя західноєвропейських зразків, будинок його був облаштований на європейський лад» [4, 534]. Саме В. Голіцину була відведена

вирішальна роль у найважливішій зовнішньополітичній події тих часів: відбитті турецько-татарської агресії на Подніпров'я.

Реформи Федора Олексійовича не були простою забаганкою царя, держава потребувала негайних змін і, насамперед, у військовій справі. Уряд Федора Олексійовича отримав нелегкий спадок. Московія продовжувала війну з могутньою світовою державою Османською імперією один на один під загрозою нападу інших сусідів: Швеції, Речі Посполитої, Цинської імперії.

Князю В.В. Голіцину як найбільш досвідченому в цій справі було доручено реформування війська. Цар Федір виклав це завдання в кількох рядках: «Щоб колишній військовий устрій, який виявився у боях невідповідним, змінити на кращий. А те, що в колишньому устрої в боях з противником виявилось гідним, і тому бути без змін» [5, 53]. В. Голіцин за наказом царя створив спеціальну раду, яка складалася тільки із служилих людей. Сільвестр Медведев детально описує обговорення радою військових справ і змальовує обставини, що становлять неабиякий інтерес. Рада рекомендувала ввести нову військову організацію. Замість сотень були впроваджені роти, склад яких становив 60 осіб. 6 рот склали 1 полк. Крім того, змінювалась і система командування: замість сотенних голів уводилися посади ротмістрів і поручиків [5, 54]. І далі С.Медведев описує найбільш показове: «А людям їхнім бути за ними в тих же ротах, як колись, з 25 дворів по людині» [5, 54].

Цей уривок, на мій погляд, коментується однозначно. Реформа вдосконалювала вже наявну регулярну армію європейського зразка. Вояки набиралися із «даточних» людей, що набагато десятиліття випереджало т.зв. «рекрутські» набори. Можна погодитися з поглядом московського історика Л.А. Ісакова, який стверджує, що перший рекрутський набір у Московській державі було проведено 1658 року, а в 1658–1659 роках в армії було 55 регулярних полків [6, 173].

Отже, російська регулярна армія була створена задовго до петровських реформ, що визнавав і сам Петро I. Складаючи Військовий Статут, Петро в ньому писав: «Понеже всем есть известно, коим образом отец наш... в 1647 году начал регулярное войско употреблять и устав воинский издан был...» [7, 49].

В давно забутій історичною наукою праці А.В. Чернова «Збройні сили Російської держави XV–XVII ст.» (М., 1954) наводиться цікава характеристика війська XVII ст. Автор стверджує, що перші полки нового строю – солдатські, рейтарські й драгунські – були створені ще за першого Романова – Михайла Федоровича. На 1680 р. (саме за часів Федора) у московському війську нараховувався 41 солдатський полк (61288 осіб) і 26 рейтарських і копейних полків (30472 особи). Кількість боярського ополчення знизилася до 27927 осіб, стрільців залишалось близько 20 тисяч [8, 189].

Отже, нова, реформована Федором Олексійовичем армія, не лише вистояла й завдала потужних ударів агресору, але загартувалася в боях і виросла спочатку до двох третин, а до кінця війни (1681 р.) – до чотирьох п'ятих збройних сил Московії. Укладення миру уможливило енергійному помічнику Федора Олексійовича – князю В. Голіцину – провести в державі військово-окружну реформу; наприкінці 1681 року комісія під головуванням Голіцина рекомендувала запровадити нову військову організацію при Государевому дворі й скасувати місництво [1, 12].

Без сумніву, що найбільшим нововведенням царя Федора Олексійовича було скасування місницьких порядків. В історичній науці місництво прийнято характеризувати як систему феодальної ієрархії у Московській державі в XV–XVII ст., що регулювала службові стосунки між членами відомих сімейств. Це правильно, однак незаслужено забуто, що вся система поширилася у світі від Візантійської (Ромейської, Римської) імперії, і після її розвалу зберігалася не лише в Московії, але й у Туреччині, та в більшості країн Європи й Азії. Навіть т.зв. «демократія» виникла в Англії у середовищі вищих класів саме на заміну місництва [9, 279].

Місництво (походить від слова «місце» за столом сюзерена і на службі) закривало доступ новим родам у середовище відомих сімейств. Родословна знать, на думку В.О. Ключевського, не розсувалася, коли до неї приходили нові люди. Всі місця були розподілені; прийшлим залишалися місця із самого краю, нижче родословних людей. Місництво заважало залучати на службу неродовитих, але талановитих людей. Шкідливість місництва усвідомив ще Іван IV, однак не наважився його скасувати.

12 січня 1682 р. цар Федір скликав урочисте зібрання духовенства, думи й виборних придворних чинів для обговорення чолобитних щодо скасування місництва. Зібрання заслухало пропозиції присутніх, які були одноставними: місництво ліквідувати, викоринити, й віддати забуттю. Сільвестр Медведєв так описує урочистість моменту, коли розрядні книги, а в них місницькі суперечки були кинуті в багаття: «Да погибнет во огни оно Богом ненавистное, враждотворное, братоненавистное и любовь отгоняющее местничество» [5, 62].

Чому так легко боярство погодилося на скасування місництва, за яке воно так міцно трималося 70–80 років тому? С.Ф. Платонов аналізує таким чином: у XVII ст. родовите боярство або вимерло, або впало економічно. Завдяки занепаду старого боярства піднялося неродовите дворянство. 1668 року з 62 бояр і думних людей лише 28 належали до тих старих родів, пращури яких у XVI ст. були в думі. Місництво ставало незручним внаслідок розпаду старого боярства й саме тому втрачало свою цінність для усього боярства, не набуваючи живого смислу для нової службової аристократії [4, 495–496]. В. Ключевський з цього приводу писав: «...не боярство померло, тому що залишилося без місць, чого воно боялося в XVI ст., а місця зникли, тому що вмерло боярство, і нікому стало сидіти на них» [9, 404].

Скасування місництва мало величезне значення для подальшого розвитку Московської держави. Цей крок зруйнував ті штучні перешкоди, які існували на шляху до кадрового зростання здібних й освічених особистостей, котрі були здатні здійснювати розумне управління країною і впроваджувати нові сміливі реформи. Однак, у місництві було не лише шкідливе, а й корисне. Ліквідація місництва зруйнувала традицію родової відповідальності й родової взаємовиручки, до того ж не лише в середовищі аристократії.

Скасовуючи родове місництво, все ж потрібно було знайти заміну цьому суспільному інституту. Тоді ж 1682 року було внесено «Проект статуту про службове старшинство бояр». Він передбачав незвичний у Московській державі повний розподіл цивільних і військових властей. Пропонував запровадження постійних намісництв (Володимирського, Новгородського та ін.), суворе встановлення старшинства одного намісника над іншим. Однак, проект не був здійснений, і заміни родового старшинства (в місництві) старшинством службовим (за посадою) не відбулося [4, 496].

Великих змін досягла Московія за часів правління Федора Олексійовича в гуманітарній сфері. Ще із середини 60-х років XVII ст. Сімеон Полоцький боровся за створення в Москві державного вищого навчального закладу. Але лише за Федора Олексійовича ця ідея здобула царську підтримку. Після смерті С. Полоцького Сільвестр Медведєв зайняв місце придворного поета й радника царя. Він підготував до друку понад 150 видань, у т.ч. багато навчальних. С. Медведєв відкрив в Заїконоспаському монастирі на кошти царя Федора слов'яно-латинське училище. За вказівкою царя написав Привілей т.зв. Греко-Латинської академії – проект першого в Московії університету із всестановою освітою, з немалими привілеями випускникам, що поступали на світську службу, з юридичною і фінансовою допомогою, з арбітражними функціями з богословських питань тощо. В Академії мали викладатися граматики, піїтика, риторика, діалектика й філософія. Академія повинна була стати головним постачальником висококваліфікованих спеціалістів для державного апарату управління [1, 20].

Академія відкрилася вже після смерті Федора. Першими її учителями стали викликані зі Сходу вчені брати Ліхуди, а приміщення її з'явилося зусиллями князя В. Голіцина [9, 406].

За часів Федора Олексійовича для кожного стану був встановлений не лише одяг, але й кількість коней для виїзду. Заборонено було носити дороге, особливо татарське вбрання; замість давніх охобнів та однорядок (довгих) чоловіки зобов'язувалися носити кафтани, а жінки – шуби, тілогрійки; треухи – замість шапок [5, 67–68].

Окрім різноманітних реформ і нововведень, цар відзначився активними діями в церковному житті країни. Джерела свідчать, що він поширював православ'я серед ще не християнізованих народів величезної держави: «І ... в підданстві ... різних вір поганських людей (язичників) посилав обертати в православну віру: мордву, і черемису, і казанських татар хрестити» [5, 49]. Зміцненню і централізації церковної влади також повинна була слугувати соборна постанова 1681 р., здійснена за пропозицією царя. У ній говорилося про заснування нових епархій переважно в Сибіру, віддачу розкольників міським судам, заборону будувати нові пустині без дозволу духовного керівництва, заборону продавати різні виписки з книг святого писання.

Важливим епізодом правління царя Федора стало повернення опальному Нікону патріаршого сану. Сам Нікон не дожив до дня своєї «реабілітації», він помер у дорозі із заслання до Москви. Для повернення Нікону звання патріарха цар спочатку звернувся до патріарха Іоакима і собору, але вони відмовили, мотивуючи своє рішення тим, що Нікон не просив їх про це за життя. Тоді цар звернувся до вселенського патріарха в Царград з таким же проханням. Вселенський патріарх прислав Нікону прощення і дозвіл іменувати його патріархом [5, 67]. Однак цар не став чекати цього дозволу. Нікона поховали у Воскресенському монастирі, на нього було покладено мантию архієрейську й поминали його патріархом [5, 67].

Таким чином, ми бачимо, скільки великих і добрих справ устиг зробити Федір Олексійович за своє коротке правління, яке тривало 6 років і 3 місяці. Держава зробила великі кроки на шляху прогресу. Реформи Федора Олексійовича однак не змінювали суті кріпосницької політики феодальної монархії, яка нарощувала міць свого управлінського й карального апарату. Казнокрадство, неправі суди, хабарництво місцевих і центральних властей довели народ до межі, за якою мав наступити вибух. Він і відбувся незадовго до смерті Федора. Але такий фінал не змінює у цілому позитивної оцінки діяльності реформатора, який, незважаючи на всю неувагу до нього з боку давніх і сучасних істориків, був особистістю, що багато в чому випередила свій час і внесла радикальні зміни в життя та розвиток величезної країни, надавши їй рис передових європейських держав.

Виходячи з того, що історична література останнім часом поступово долає стереотипи щодо «петровської» та «допетровської» доби, найправильнішим, на мій погляд, було б не протиставляти XVII і XVIII століття, а розпочинати модернізаційні процеси Московської держави саме з XVII століття. На такі висновки мене надихає те, що в авторів VIII тому багатотомної «Історії людства», який має назву «Росія», вистачило мужності (всупереч суцільному шквалу пропетровської апологетичної літератури) зазначити, що модернізаційні спроби XVIII ст. визрівали поступово, а їхні коріння сягають у попереднє століття. Загалом автори не перебільшують модернізаційний імпульс XVIII ст. [10, 171].

Очевидно, історики явно шкодуватимуть, що вони недооцінили державних діячів XVII ст., реформи яких не поступалися за своїм значенням перетворенням Петра I [11, 7]. Насправді, у Московській державі ще задовго до Петра були здійснені реформи, зміст і наслідки яких важко переоцінити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. Составитель А.П. Богданов. – М.: Современник, 1990.
2. Беляевский летописец // Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. – М.: Современник, 1990.
3. Ключевский В.О. Сочинения в 9-и томах. – Т. III. – М.: Мысль, 1988.

4. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. – М.: Издательство АСТ, 2004.
5. Медведев С. Созерцание краткое // Россия при царевне Софье и Петре I. – М.: Современник, 1990.
6. Исаков Л.А. Спорные вопросы русской военной истории середины XVII века // Вопросы истории, 2005, № 1.
7. Цит. за: Нефедов С.А. Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века // Вопросы истории, 2004, № 4.
8. Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства XV–XVII вв. – М., 1954.
9. Цит. за: Калюжный Д., Кеслер Я. Другая история Московского царства. От основания Москвы до Раскола. – М.: Вече, 2003.
10. История человечества. Том VIII. Россия. – М., Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003.
11. Баггер Ханс. Реформы Петра Великого. Обзор исследований. – М.: Прогресс, 1985.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цигульська Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Московської держави XVII століття.